

Biblioterapija gydant vaikų ir jaunuolių karo traumas 1991-1999 m. Kroatijos patirtis

Arpad Barath, Ljiljana Sabljak

Įvadas

Ankstesni traumų, patirtų per Kroatijos karą, tyrimai rodo, kad per 90 proc. vaikų, gyvenusių pavojaus zonose, grėšė patirti traumuojančius gyvenimo įvykius (Stuvland, Barath, Kuterovec, 1993). Bauginamai daug vaikų – UNICEF skaičiavimais, 56 proc. iš jų gyveno fronto linijos miestuose – patys patyrė arba matė šurpius žiaurumo ir agresijos veiksmus, jiems prireikė skubios profesionalios pagalbos (UNICEF, 1995). Reikėjo padėti šiems jauniems žmonėms atkurti kasdienę veiklą, kad jų gyvenimas vėl taptų „normalus“.

Įsiliepsnojus karui, paaiškėjo, kad dauguma tradicinių paslaugas žmonėms teikiančių tarnybų ir agentūrų tokiems kritiniams atvejams nėra pasirengusios. Ikkarinė profesinio tobulinimosi sistema nerengė mentaline sveikata besirūpinančių specialistų, kurie galėtų dirbti krizių aplinkybėmis, o profesionalų įgyti nelaimių valdymo įgūdžiai buvo tokio pat žemo lygio kaip ir visuomenės daugumos.

Be to, didžiąją pagalbą teikusią profesionalų taip pat slėgė jų pačių su karu susijusios problemos, jie buvo išsekinti rutininio darbo, užkrauto tomis nacionalinės nelaimės aplinkybėmis. Tik nedaugelis jų sugebėjo imtis programų, teikiančių plataus masto paslaugas kovojant su traumomis. Apskritai kenčiančių civilių, ypač vaikų, moterų ir vyresnio amžiaus žmonių, skaičius gerokai viršijo darbuotojų, galinčių suteikti profesionalią pagalbą, skaičių. Taigi tapo akivaizdu, jog reikia parengti daug savanorių ir paraprofesionalų.

Du pastebėti dalykai teikė mums truputėlį vilties. Pirma – stulbinantis atradimas, kad vaikai, ne taip kaip jų tėvai, kartais parodydavo neįprastai sveiką nuovoką tvarkydamiesi su savo baimėmis ir rūpesčiais: jie išitraukdavo iš grupės žaidimus, t. y. istorijų pasakojimus, lėlių vaidinimus, piešimą bei tapybą, ir net iš tam tikras pagrindines psychodramos formas. Dauguma vaidinimų buvo spontaniški, su įsiterpiančiais tam tikrais „magijos“ elementais (pavyzdžiui, žvakės šviesa). Šie stichiški įvykiai buvo labai paplitę, ypač gyvenvietėse, kur vyko smarkūs ir ilgi puolimai.

Viešųjų bibliotekų darbuotojai taip pat padarė vilčių teikiančią atradimą. (Viešosios bibliotekos visoje šalyje išliko atviros netgi tada, kai dauguma kitų institucijų, tokių kaip mokyklos ir teatrai, buvo uždaromos.) Daugelyje fronto linijos miestų viešosios bibliotekos tapo viena iš saugiausių vietų lankyti vaikams ir suaugusiesiems. To rezultatas – sunkiausiai karo metais bibliotekų lankytojų nuolat daugėjo. Pavyzdžiui, Zagrebe per trejus metus – nuo 1991-ųjų iki 1993-ųjų – lankymusi bibliotekose padvigubėjo. Atvirų bibliotekų programos buvo ypač orientuotos į pabėgėlius ir perkeltųjų asmenų grupes. Apklausus pabėgėlius ir perkeltuosius asmenis, kurie lankėsi Zagrebo bibliotekose 1992 m. (N=384), paaiškėjo, kad 50 proc. lankytojų sudarė vaikai, 68 proc. – įvairaus amžiaus moterys ir tik 32 proc. – aukštąjį išsilavinimą turintys asmenys. Ypač nustebino tai, kad tik 11 proc. visų apklaustųjų pareiškė buvę nuolatiniai bibliotekų lankytojai prieš karą ir kad namie jie neturėjo didesnės asmeninės ar šeimos bibliotekos (Sabljak ir kt., 1992).

Kartu šie pastebėjimai rodo, kad daugybei nelaimės apimtos srities vaikų ir jaunuolių tiek karo metu, tiek dar ilgai jam pasibaigus *biblioterapija* gali būti galingas pagalbos įrankis. Nuo 1992 m. rudens specialūs biblioterapijos metodai ir priemonės eksperimento būdu įgyvendinami mūsų pirmosios bangos krizių intervencijos programoje. Programos vadovai užmezgė ryšius su maždaug 45 tūkstančiais

mokyklinio amžiaus vaikų 28 valstybinėse visos Kroatijos mokyklose (Barath ir kt., 1992; Kuterovec, 1993).

Po metų, 1993-ųjų rudenį, parengėme pirmą visavertę biblioterapijos programą, apimančią 45 viešųjų bibliotekų tinklą visoje šalyje. Ši programa dabar žinoma kaip UNICEF Kroatijos bibliotekos programa „Pamažu pasveikimo link“ (*UNICEF Library Program for Croatia: "Step by step to recovery"*); į ją buvo įtraukta apie 25 tūkstančiai vaikų nuo 6 iki 16 metų (Barath, Matul, Sabljak, 1996). Vėliau programa buvo plėtojama ir už Kroatijos ribų, įtraukiant darbą su mišriomis pabėgėlių vaikų ir jų mokytojų grupėmis Slovėnijoje (Barath, Bukovec, 1996). Remdami šias pastangas, 1999 m. išleidome vadovėlį, skirtą viešųjų bibliotekų darbuotojams, mokytojams ir tėvams. Jo pavadinimas – „Pamažu vaikų teisių link. Kūrybiško bendravimo su vaikais viešosiose bibliotekose vadovėlis“ (*Step by step to children's rights: A handbook for creative encounters with children at public libraries*) (Barath, Sabljak, Matul, 1999). Šis vadovas dabar jau išplatintas daugiau kaip 1000 svarbiausių viešųjų bibliotekų visoje Kroatijoje ir už jos ribų (pavyzdžiui, Vengrijoje, Bosnijoje ir Hercegovinoje).

Programos nuostatos ir tikslai

Ištarto ar užrašyto literatūrinio žodžio, tiek paties savaime, tiek ir susieto su muzika bei judesiu, magija yra galbūt pirmoji žmonijos kultūros istorijoje terapinė priemonė. Terminas „biblioterapija“ išpopuliarėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje; pirmą kartą jis atsirado tuometinės literatūros apie mentalinę sveikatą ir savigalbą kontekste (Barath, 1979). Terminas apima veiksmingą naudojimą kruopščiai parinktų ir specialiai pateiktų literatūros kūrinių, kurie yra psichologiškai svarbūs ir gali padėti gydyti psichikos traumas.

Klinikų psichologai įrodinėja, kad biblioterapija gali turėti įvairių privalumų. Tai: 1) *savivokos* stiprinimas, 2) *projekcijos* proceso kaip ypatingo (nesąmoningo) konfrontavimo su savo paties požiūriu ir kitų reakcija skatinimas, 3) skverbimasis į skausmingą patirtį per *katarsį* ir 4) pagalba *įžvelgiant* savo pačių problemas.

Mūsų psichologinės ir socialinės pagalbos programose buvo taikomi įvairūs biblioterapijos būdai ir metodika kaip prevenciniai krizių intervencijos modalumai. Tai buvo: istorijų kūrimas, istorijų pasakojimas, specialių tekstų skaitymas siekiant atsipalaiduoti ir išsivaizduoti, poezijos skaitymas, animacija ir drama. Literatūrinė veikla buvo nuolat derinama su kitais veiklos metodais bei formomis, tokiais kaip šokis, judesys, muzika, piešimas ir tapyba.

Programos tikslas buvo išmokyti mokytojus, viešųjų bibliotekų darbuotojus, psichologus ir savanorius tėvus paprastų meno terapijos ir biblioterapijos metodų, kuriuos jie galėtų pasitelkti bendraudami su vaikais. Šiuo požiūriu, siekdami skleisti informaciją ir ugdyti svarbiausius įgūdžius, skatinančius terapinį darbą grupėse, naudojomes mokytojų mokymo modelių; informacija bei įgūdžiai vėliau buvo pritaikomi vietos poreikiams ir aplinkybėms. Svarbiausias mūsų tikslas buvo padaryti meno ir biblioterapinę intervenciją atvirą plačiai visuomenei, sudaryti sąlygas bendruomenėms tokias programas planuoti ir palaikyti.

Prieš pereinant prie intervencinių programų aprašymo, būtina aptarti kelis metodologijos klausimus. Pirma, visos mūsų programos priklauso poveikio visuomenės sveikatai tyrimo sričiai ir remiasi bendradarbiavimu su vietos mokytojais, bibliotekininkais, mokyklų psichologais, socialiniais darbuotojais bei neprofesionaliais padėjėjais (Stringer, 1996). Antra, programos turėtų būti traktuojamos kaip neturinti pabaigos intervencijų seka, prasidedanti ankstyvąja intervencija į traumų sukeltas krizes ir einanti prie galutinio tikslo – paremti vaikų teises (UNICEF, 1990). Trečia, visos programos buvo sudarytos iš mišrios kūrybinės veiklos praktikumų ciklų, kurių kiekviename biblioterapija buvo derinama su kitais meno terapijos metodais (Klingman ir kt., 1987; Wadeson ir kt., 1989). Ketvirta, buvo kruopščiai parengti rašytiniai programų nurodymai, edukacinė medžiaga programų pagalbininkams ir

darbo medžiaga dalyviams (Barath, 2000). Galiausiai, siekiant įvertinti programos priimtinumą, pritaikomumą ir veiksmingumą įvairiomis aplinkybėmis, lygiagrečiai su jos įgyvendinimu buvo sukurtos ir taikomos tam tikros tiek kiekybinės, tiek kokybinės mokslinės vertinimo priemonės.

Programos aprašymas

Gavus Kroatijos švietimo ministerijos leidimą, pirmoji krizių intervencijos programa „Mano vaikystės vaizdai“ (*Images of my childhood*) eksperimento būdu buvo pradėta įgyvendinti vėlyvą 1991 m. rudenį 15 valstybinių Zagrebo mokyklų. Vietos mokytojai programoje dalyvavo visiškai savanoriškai. Po metų (1992-1993 m. m.) programa buvo įgyvendinta 28 eksperimentinėse šalies mokyklose kaip Kroatijai skirtos UNICEF psichologinės „Mokyklos programos“ dalis (Stuvland, Barath, Kurerovec, 1994). Kaip matyti iš 1 lentelės, temos buvo paskirstytos atsižvelgiant į konkrečius tikslus.

Antroji programa, kuri vadinasi „Pamažu pasveikimo link“ (*Step by step to recovery*) (Barath, 1993-1994, ©), yra ankstesnių pastangų rezultatas. Ji susideda iš 12 pakopų, paremtų savivalbos metodais, kaip morališkai ir dvasiškai pasveikti (Brende, 1991) (žr. 2 lent.). Į šią programą mes įdiegėme dvi svarbias naujoves. Pirmą, ją įgyvendinome ne mokyklose, o maždaug 45 viešosiose visos šalies bibliotekose. Taip padaryta dėl to, kad mokyklos mokomoji programa buvo perkrauta, tad meno terapijai likdavo mažai laiko. Pasitelkus vietinių bibliotekų išteklius ir įtraukus bibliotekų darbuotojus, šis pokytis įgalino sukurti visavertę biblioterapijos programą. Ši antrosios bangos intervencijos programa, žinoma UNICEF „Bibliotekos programos“ pavadinimu ir pradėta Kroatijoje 1994-1995 m. m., išplito po įvairias buvusios Jugoslavijos vietas bei kitose šalyse, tarp jų ir Kosove (1999).

„Keliai į ateitį“ (*Paths to the future*) trečioji programa, kuri buvo įgyvendinama tose pačiose viešosiose Kroatijos bibliotekose 1996-1997 m. m. Ji lygiagreti programai, įgyvendinamai Slovėnijos pabėgėlių stovyklose (žr. 3 lent.). Šįkart mūsų tikslas buvo skatinti pabėgėlių vaikų tam tikrų pažintinių ir socialinių įgūdžių raidą. Sunkumas buvo tas, kad mūsų programą reikėjo plėtoti įtraukiant kūrybišką problemų sprendimą (Parnes, 1992).

Naujausias mūsų darbas – „Vaikų teisių meno programa“ (*Children's Rights Art Program*), vykdoma nuo 1998 m. ir skirta trims pagrindinėms Kroatijos bei kitų karo alinamų kraštų vaikų problemoms.

1 lentelė. Pirmosios krizių intervencijos programos „Mano vaikystės vaizdai“ temos ir tikslai (Barath, 1991-1992, ©)

Praktikumo Nr.	Pagrindinė tema	Konkretūs tikslai
1.	PRISIMINIMAI: „Mano gyvenimo keliai“	Sustiprinti teigiamus ikikarinių laikų prisiminimus
2.	VIETA: „Kur aš esu ir kaip jaučiuosi?“	Padidinti saugumo jausmą „čia ir dabar“ aplinkybėmis
3.	LAIKAS: „Kas man nutiko po...?“	Normalizuoti tendencingą polinkį į traumuojančius asmeninius įvykius
4.	KARAS: „Koks yra karo kvapas, prisilietimas ir spalva?“	Skatinti išskirtinį (metaforišką) mąstymą apie karą
5.	BAIMĖ: „Ko aš bijausi ir kaip su tuo susidoroju?“	Formuoti kūno suvokimo ir streso nugalėjimo įgūdžius
6.	IDĖJA: „Mano taikos balandis“	Žadinti konstruktyvius jausmus ir bendruomeniškumo pojūtį
7.	NORAI: „Jeigu turėčiau burtų lazdele...“	Skatinti vaizduotės kūrybiškumą ir galias

2 lentelė. Eksperimentinė antrosios bangos prevencijos programa „Pamažu pasveikimo link“ (Barath, 1993-1994, ©)

Praktikumo Nr.	Pagrindinė tema	Konkretūs tikslai
1.	JĖGA prieš BEJĖGIŠKUMĄ	Saviaukla ir savikontrolė
2.	PRASMĖ prieš BEPRASMIŠKUMĄ	Aktyvus stengimasis įveikti mentalinius sutrikimus
3.	PASITIKĖJIMAS prieš GĖDĄ ir ABEJONES	Nepažįstamųjų baimės išsigydymas
4.	Aš GERAS prieš Aš BLOGAS	Savimonė ir kritinis mąstymas
5.	GERANORIŠKUMAS prieš PYKTĮ	Pykčio proveržių kontrolė
6.	SAUGUMAS prieš BAIMĘ	Aktyvus nerimo ir baimės slopinimas
7.	NEKALTUMAS prieš KALTĘ	Ankstyvas (sveikas) moralinis pagrindimas
8.	MALONUMAS prieš SKAUSMĄ ir SIELVARTĄ	Subjektyvus gerovės jausmas „čia ir dabar“ aplinkybėmis
9.	GYVENIMAS prieš MIRTĮ	Pozityvus mąstymas apie netektis
10.	TEISINGUMAS prieš KERŠTĄ	Socialinio teisingumo jausmas
11.	VILTIS prieš NEVILTĮ	Asmeninių tikslų ir siekių paieškos
12.	MEILĖ prieš NEAPYKANTĄ	Meilės ir tolerancijos kitiems žmonėms jausmai

3 lentelė. Trečiosios bangos prevencijos programos „Keliai į ateitį“ temos ir konkretūs tikslai (Barath, 1994-1995, ©)

Praktikumo Nr.	Pagrindinė tema	Kokie konkretūs tikslai skatinami
1.	SUVOKIMAS: „Tvarka prieš chaosą“	Suvokimo, taip pat ir kūno, įgūdžiai
2.	J AUSMAI: „Žmogus prieš mašiną“	Sveikos emocijos
3.	MĄSTYMAS: „Žinoma prieš nežinoma“	Veiksmingas (integruotas) mąstymas
4.	VAIZDUOTĖ: „Svajonė prieš realybę“	Mentaliniai svajojimo įgūdžiai
5.	SĄVOKOS: „Perteklius prieš skurdą“	Mentaliniai minčių kūrimo įgūdžiai
6.	KŪRYBA: „Kūrimas prieš griovimą“	Kūrybinio darbo jausmai ir įgūdžiai
7.	VERTINIMAS: „Sėkmė prieš nesėkmę“	Vertybinių normų pajauta ir aktyvus „auditorijos“ valdymas
8.	PAGALBA: „Aš prieš tu“ („Mes prieš jie“)	Pagrindiniai tarpusavio ir grupiniai bendravimo įgūdžiai kūrybiškai sprendžiant problemas

4 lentelė. Vaikų teisių skatinimo programos „Pamažu vaikų teisių link“ (*Step by step to children's rights*) temos ir konkretūs tikslai (Barath, 1996-1997, ©)

Praktikumo Nr.	Pagrindinė tema	Kokie konkretūs tikslai skatinami
1.	SCENARIJAUS KŪRIMAS	Regimasis bendravimas su vaikais
2.	SMALSUMAS IR ŽAIDIMAS	Konstruktyvaus žaidimo su vaikais įgūdžiai
3.	VAIKO „STEBUKLŲ PASAULIS“	Empatiniai jausmai ir vaikų fantazija
4.	SKAITYMO MENAS	Meninių išraiškos priemonių supratimas
5.	ISTORIJŲ PASAKOJIMO MENAS	Retorikos ir dramatinizavimo įgūdžiai pasakojant istorijas
6.	VAIKAI IR ŽINIASKLAIDA	Žiniasklaidos pažinimas ir visuotinis bendravimas plėtojant kūrybinę vaikų veiklą bei kūrybos produktus
7.	VAIKAI VAIKAMS	Pagrindinės vertybės ir savigalbos bei tarpusavio pagalbos įgūdžiai

Intervencijos metodai

Mokytojų ir bibliotekininkų mokymo seminarai. Iš pat pradžių visose programose buvo taikomi šiuolaikinio poveikio sveikatai visuotinių nelaimių metu pagrindiniai principai ir modeliai, tarp jų ir mokytojų mokymas. Pagal šį modelį buvo surengtas trumpalaikių mokymo seminarų ciklas, iš pradžių vietos mokyklų mokytojams ir sveikatos sistemos specialistams, o vėliau – vietinių viešųjų bibliotekų

darbuotojų grupėms. Šiais seminarais buvo siekiama dalyvius išmokyti pačius vykdyti konkrečias intervencijos programas vietos sąlygomis ir pasitelkiant vietinius išteklius. Remdamiesi eksperimentinio mokymosi metodais (Borkman, 1976), pagalbininkai, prieš pradėdami dirbti su vaikais, patys aktyviai dalyvavo tokiuose seminaruose. Nuo 1991 m. buvo surengta per 100 mokytojų mokymo seminarų įvairiose Kroatijos bei buvusios Jugoslavijos vietovėse.

Praktikumai. Visos programos – tiek skirtos mokytojams, tiek dirbantiesiems su vaikais – buvo vykdomos pagal minėtas temas. Kiekvienas praktikumas truko ne ilgiau kaip 120 minučių ir vyko tokia tvarka:

1) įvadiniai žaidimai (pasisveikinimas ir apšilimo pratimai)	15 min.
2) trumpa svarbiausių seminaro tikslų apžvalga	15 min.
3) techninis medžiagos ir priemonių parengimas	15 min.
4) rinktinių meno ir (arba) literatūros darbų demonstravimas	15 min.
5) inkubacija (atsipalaidavimo ir vizualiniai pratimai)	15 min.
6) kūrybinė ir literatūrinė veikla	30 min.
7) apibendrinamieji pratimai (aptarimas ir įvertinimas)	15 min.

Praktikumai vyko klasės dydžio dalyvių grupėse, kuriose buvo ne daugiau kaip 30 žmonių. Seminarų vadovai buvo specialiai parengti, rekomenduojami ir skatinami savo pačių nuožiūra protingai taikyti bei derinti kuo daugiau terapijos metodų (Warren, 1993). Tačiau iš jų buvo reikalaujama bent tris pamokas skirti šiai išplėstinei kūrybinei veiklai (Barath, Sabljak, Matul, 1998): a) vaizduojamajam menui ir rankdarbiams, įskaitant piešimą ir tapybą, skulptūrą ir kaukių gaminimą; b) biblioterapijai, apimančiai istorijų pasakojimą ir rašymą, literatūros kūrinių skaitymą ir parinkimą, lėlių ir dramos vaidinimus; c) muzikos bei judesio terapijai, įskaitant pasyviosios ir aktyviosios terapijos metodus, priklausomai nuo prieinamų vietos šaltinių.

Biblioterapinės veiklos struktūra. Seminarų vadovai buvo specialiai mokomi savo biblioterapijos darbą sisteminti.

1 žingsnis.	Rinktinių literatūros tekstų skaitymas.
2 žingsnis.	Grupės pokalbių skatinimas siekiant laisvai pertvarkyti „istoriją“.
3 žingsnis.	Svarbiausių kūrinių personažų pagrindinių emocinių reakcijų atskleidimas ir rinkimasis iš jų.
4 žingsnis.	Kūrinio ir savo paties gyvenimo sąsajų nagrinėjimas, dalijimasis patirtimi.
5 a žingsnis.	Išvadų, patarlių ir bendrų taisyklių arba alternatyvų (vyresniems vaikams) ieškojimas.
5 b žingsnis.	Prašymas nurodyti vizualinio meno pavyzdžių, parašyti trumpą pranešimą arba improvizuoti dramos spektaklį (taikoma bet kurio amžiaus grupėms).

Medžiaga

Savanoriai, rengdami programos medžiagą, daugiausia rėmėsi vietiniais šaltiniais. Vienintelis programos plėtrai skirtas finansinės paramos šaltinis Kroatijoje buvo UNICEF, kuris padengė dalį (apie 5 proc.) bendrų priemonių ir paslaugų išlaidų. Programai įgyvendinti reikėjo vadovėlių pagalbininkams, žinomų meno kūrinių skaidrių ir garso bei vaizdo kasetių, taip pat ir pačių biblioterapinių knygų bei kitų priemonių (Barath, Matul, Sabljak, 1996 a, 1996 b; Barath, 1997; Barath, Sabljak, Matul, 1998).

Programos papildymas

Iš pradžių programa buvo papildoma atsižvelgiant į penkis pagrindinius principus:

1. Temų parinkimas. Grupių pagalbininkai aprūpindavo tik rekomenduojamais skaitiniais kaip pavyzdinio pratimo dalimi. Vadovai buvo skatinami sudaryti savo skaitinius atsižvelgiant į vietos poreikius ir kultūrinius programos išteklius.

2. Mišrūs meno terapijos metodai. Visi programos pagalbininkai buvo skatinami derinti tradicinius biblioterapijos metodus (paprastą literatūros tekstų skaitymą) su kitomis terapinėmis bendravimo rūšimis, tokiomis kaip istorijų rašymas ir pasakojimas, lėlių vaidinimai, drama ir teatras.

3. Pagarba amžiui, lyčiai ir kultūros skirtumams. Šios sąvokos buvo pabrėžiamos visuose mūsų mokytojų mokymo seminaruose.

4. Vietos šaltinių sutelkimas ir panaudojimas. Programos pagalbininkams buvo leista remtis savo intuicija pasitelkiant vietos bendruomenės pagalbą.

5. Atsakomybė ir išsilaikymas. Nenorėjome būti tik dar viena trumpalaikė (parašiotinė)

psichologinės pagalbos programa, skirta karo nuskriaustiems vaikams. Siekėme tapti sudedamąja sudėtingų visuomenės pastangų dalimi, kuri apimtų nuolatinę vietinių viešųjų bibliotekų raidą ir pertvarkymą į pirmaujančias institucijas, palaikančias ir skatinančias vietos kultūros bei literatūros tradicijas.

Toliau pateiktas tekstas rodo, kokia orientuoto skaitymo ir (arba) istorijų pasakojimo medžiaga buvo naudojama praktikumų metu.

Ištrauka iš vaiko autobiografinės apybraižos, siūloma naudoti praktikumuose „Prisiminimai: mano vaikystės keliai“ (Barath, 1994, p. 185)

„...Pirmiausia turiu kai ką papasakoti apie save. Mano vardas Anka D., gimiau 1983 metų kovo 8-ąją Vukovaro ligoninėje. Vaikystę praleidau Lovase. Tai kalmelis 20 km nuo Vukovaro. Mano artimiausi šeimos nariai, su kuriais gyvenau, buvo mano tėvai – mama Vunka, gimusi 1963 m. kovo 2 d. Vukovare, tėvas Stipo, gimęs Lovase 1958 m. rugsėjo 13 d., – mano brolis, gimęs 1985 m. kovo 2 d., ir mano tėvo tėvai... Aš labai mylėjau savo tėvus. Viskas buvo gerai iki prasidedant šiam negailestingam karui. Jis išvijo mane iš mūsų kaimo, sugriovė visą mano ir mano tėvo gyvenimą. Mama pasitikdavo tėvą iki 1991 m. spalio 14 d. Tada jie (...) pasakė mums, kad jis 1991 m. gruodžio 28 d. žuvo. Mama, mano seneliai ir aš – visi buvome priversti palikti Lovasą. Išvyti ir išgėdinti. Taip 1991 m. gruodžio 29 d. baigėsi mano vaikystė. Tą dieną visi mes buvome išvyti ir išgėdinti, taip atvykome į Zagrebą...“

Anka D. (10 m.) iš Lovaso

Panašios gyvenimo istorijos buvo derinamos ir papildomos susijusia vaizduojamojo meno, skaitymo ir filmuota vaizdo medžiaga, pritaikyta pagal amžiaus grupes.

Programos vertinimas

Vertinant taikyti tiek kokybiniai, tiek kiekybiniai metodai. Kiekybinės tyrimo priemonės buvo įtrauktos siekiant patikrinti programos veiksmingumą palyginti su įprastiniais psichometriniais kriterijais, tokiais kaip tradicinės *potrauminių sutrikimų (PTS; post-traumatic disorders)* priemonės. Iš tiesų begalės vietos, nacionalinių ir tarptautinių vaikų meno darbų, literatūrinių susitikimų bei daugelio kitų iniciatyvų eksponatai suteikia daug kokybinių duomenų.

Rezultatai

Kiekybinis vertinimas buvo atliekamas lygiagrečiai su programos įgyvendinimu įvairiose vietose, naudojant įvairius bandomuosius pavyzdžius.

5 lentelėje pateikti svarbiausi 1992-1993 m. Kroatijoje vykdytos pirmosios bangos krizių intervencijos programos, kurioje šalies mastu dalyvavo pradžios mokyklų mokiniai iš padidėjusios ir nedidelės rizikos sričių, vertinimo balai. Toliau pateikiami vertinimo kriterijai buvo nustatyti pagal psichometrinės potrauminių sutrikimų diagnostikos normas (Stuvland, 1992).

Rezultatai aiškiai rodo, kad ši konkreti programa kartu su kitais metodais (pavyzdžiui, individualiais patarimais) palengvino beveik trečdaliu vaikų (35 proc.), kurių pradinis PTS balas buvo aukštas, gyvenimą.

Kita lentelė (žr. 6 lent.) rodo svarbiausius antro vertinamojo tyrimo, t. y. semantinės vaikų vizualiojo meno kūrinių analizės, rezultatus per septynis pirmosios bangos krizių intervencijos programos praktikumus.

5 lentelė. Kroatijos vaikų, kurių PTS balas aukštas ir kurių PTS balas žemas, paplitimo koeficientas (N =5628) prieš taikant pirmosios bangos meno ir biblioterapijos krizių intervencijos programą (T1) ir po to (T2) (1992-1993 m.)

Kriterijų grupės	Gyventojų tankis (proc.)	Pokyčio testai		Statistinis reikšmingumas (p)
		D balas	t testas	
Aukšti PTS poveikio balai iki (T1)	27,1			
Aukšti PTS poveikio balai po (T2)	17,4			
Pokytis*		-35,8	23,7	0,001
Aukšti PTS panaikinimo balai iki (T1)	20,5			
Aukšti PTS panaikinimo balai po (T2)	16,4			
Pokytis*		-20,0	14,7	0,001
Žemi PTS poveikio balai iki (T1)	9,7			
Žemi PTS poveikio balai po (T2)	8,2			
Pokytis*		-15,5	10,3	0,001
Žemi PTS panaikinimo balai iki (T1)	11,3			
Žemi PTS panaikinimo balai po (T2)	12,7			
Pokytis*		+12,4	6,0	0,001

* Pokyčio balai (D) apskaičiuoti pagal formulę:
(Koeficientai po T2) - (Koeficientai prieš T1) / (Koeficientai prieš T1).

6 lentelė. Traumos simbolių pasiskirstymo dažnis ir vidutinis mokytojų semantinis diferencialas (SD) vertinant vaikų piešinius per pirmosios bangos krizių intervencijos meno ir biblioterapijos praktikumus (1992-1994 m. – 3710 vertintų meno kūrinių)

Praktikumai	Traumų simboliai (vidutinis dažnis)	SD priemonės (z balais)		
		įvertinimas	potencija	veikla
1. Prisiminimai	4,76	0,37	0,54	0,35
2. Vieta	5,47	0,13	-0,27	-0,05
3. Laikas	5,48	0,29	-1,37	-0,06
4. Karas	7,19	0,55	-2,11	-0,09
5. Baimė	7,19	0,52	-2,12	-0,09
6. Idėja	3,87	0,85	1,29	0,74
7. Norai	4,17	0,58	1,32	0,53

Buvo tikimasi, kad vaikų meno darbuose atsispindės katarsis. Įgyvendinant programą, jų darbuose traumos simbolių vis daugėjo, netgi tada, kai politinė padėtis pasidarė šviesesnė. Mūsų statistika aiškiai perša mintį, kad, programai judant pirmyn, vaikų meno darbų pavairinimas kliniškai svarbiais vizualiais ženklais ir simboliais kito pagal apverstos U raidės formos „iškraunamojo“ mokymosi estetinės išraiškos kreivę. Na, o dėl SD veiksnio balų programa įrodė savo veiksmingumą pagal visus tris konotacinės prasmės kriterijus, kai vaikų meno darbuose vėl atsiskleidė teigiamesnės sugebėjimų ir aktyvaus tvarkymo si su sunkumais emocijos.

Kitos dvi statistinės lentelės rodo antrosios bangos intervencijos programos veiksmingumą dviejose skirtingose įgyvendinimo vietose, t. y. Kroatijoje ir Slovėnijoje (žr. 7-8 lent.).

7 lentelė. Antrosios bangos meno terapijos programos vertinimo balų suvestinė pateikiant būdingus mokyklinio amžiaus vaikų iš 10 Kroatijos fronto linijos miestų pavyzdžius (1994-1995 m.) (N=3000)

PTS pakopos	Balai (terapija)		Pokyčio testai:	
	prieš (T1)	po (T2)	t testas	p
1. Bejėgiškumas	3,72	2,45	3,14	0,00
2. Beprasmiškumas	3,52	2,68	2,11	0,04
3. Nepasitikėjimas kitais	2,37	2,25	0,28	0,77
4. Savigrauža	2,82	2,25	1,42	0,16
5. Pyktis	2,95	2,72	0,52	0,61
6. Nerimas, baimė	3,05	2,55	1,54	0,13
7. Kaltės jausmas	2,30	1,45	2,75	0,00
8. Sielvartas	2,57	1,65	2,66	0,01
9. Mirties baimė	1,02	1,15	-0,44	0,66
10. Kerštas	4,25	3,60	1,49	0,14
11. Beviltiškumas	2,55	1,22	4,17	0,00
12. Neapykanta	2,85	2,62	0,72	0,48
Iš viso	34,12	27,10	2,94	0,005

8 lentelė. Antrosios bangos meno terapijos programos vertinimo balų suvestinė pateikiant pavyzdžius, būdingus mišrioms Bosnijos pabėgėlių ir vietos vaikų bei suaugusiųjų iš Novo Mesto grupėms (Slovėnija, 1994-1995 m.) (N=153)

PTS pakopos	Balai (terapija)		Pokyčio testai:	
	prieš (T1)	po (T2)	t testas	p
1. Bejėgiškumas	3,81	2,60	5,82	0,00
2. Beprasmiškumas	4,83	3,08	5,46	0,00
3. Nepasitikėjimas kitais	3,70	2,83	3,34	0,00
4. Savigrauža	3,45	2,94	2,00	0,00
5. Pyktis	4,30	3,66	2,22	0,00
6. Nerimas, baimė	3,81	3,02	3,64	0,00
7. Kaltės jausmas	3,00	2,49	1,91	0,05
8. Sielvartas	3,38	2,13	5,88	0,00
9. Mirties baimė	3,11	2,36	3,45	0,00
10. Kerštas	3,64	2,83	3,41	0,00
11. Beviltiškumas	3,64	2,60	4,93	0,00
12. Neapykanta	4,31	3,06	4,73	0,00
Iš viso	40,45	28,44	6,97	0,00

Iki šiol geriausi rezultatai gauti Kroatijos tyrimo pavyzdyje pagal kriterijus „beviltiškumas“, „kaltė“ ir „beprasmiškumas“, tuo tarpu pagal kitus vertinimo kriterijus, pagal tokias psichologijos sąvokas kaip „nerimas“, „nepasitikėjimas“, „kerštas“, „mirtis“ ir „neapykanta“, jokio pagerėjimo iš esmės nebuvo. Slovėnijoje eksperimentinio tyrimo metu teigiamų rezultatų užfiksuota daugiau: faktiškai visos amžiaus grupės (nuo 6 iki 60 metų) buvo pakviestos dalyvauti programoje ir gavo iš jos tam tikros naudos, todėl pagal visus 12 vertinimo kriterijų teigiamų pokyčių statistinis reikšmingumas ($p < 0,05$) buvo akivaizdus.

Kokybiniai rezultatai

Šioje konkrečioje ataskaitoje reikia atkreipti dėmesį į tokius svarbiausius kokybinius rezultatus:

- *Meniniai vaikų darbai ir poezija.* Daugybė vaikų vaizduojamojo meno ir poezijos darbų rodo programos poveikį tiek jiems patiems, tiek ir jų artimiesiems (Pintaric, 1992; Matul, 1993, 1994). Meno darbų kolekcija (piešiniai, tapybos darbai, skulptūros) – tai keletas šimtų tūkstančių vienetų, dauguma kurių laikomi ir yra įtraukti į katalogus dviejose vietose: a) Zagrebo miesto bibliotekose, b) Savanoriško darbo plėtros asociacijoje (*the Association for Developing Voluntary Work*) Novo Mesto (Slovėnija). Viena žymiausių Kroatijos karo laikotarpio (1991-1992) vaikų meno darbų kolekcijų buvo išvežta į JAV ir nuo 1995 m. laikoma Tampoje (Florida), Meno ir humanitarinių mokslų universitetinio koledžo Meno muziejuje (*Tampa University College of Arts and Humanities, Museum of Arts*).
- *Dramos darbai.* Vienas reikšmingiausių visos programos laimėjimų buvo įvairių istorijų kūrimo bei pasakojimo priemonių ir metodų pristatymas derinant juos su terapiniais dramos vaidinimais, psichodrama, socialine drama ir plačiai taikant „teatro atsukimo atgal“ metodus. Dalyviai per vaidmenų žaidimus ne tik įgijo įvairių kultūrų bendravimo įgūdžių, bet taip pat galėjo saugioje aplinkoje atskleisti asmenines emocijas bei moralines žaizdas. Vaikų improvizuotose dramose buvo ryškūs du scenarijai, abu apie Bosnijos pabėgėlių į Slovėniją vaikus. Vienas

vadinosi „Žingsniai – nuo bejėgiškumo prie meilės: 12 veiksnių drama“ (*Steps – from powerlessness to love: A drama in 12 pictures*) (Barath, 1995, ©). Kitas scenarijus vadinosi „Mūsų baimė ir kaip su ja kovoti...“ (*Fear in us, and how to cope with it...*) (Barath, 1996, ©). Pirmoji pjesė buvo pagrįsta tikra istorija apie atskirai iš Bosnijos siunčiamus pabėgėlius vaikus, kurie ne tik susiduria su karo baisumais, bet ir turi augti užsienio šalyje, kurios kultūra visiškai kitokia. Antrosios pjesės pagrindas – gana paprasta istorija apie grupę čigonų vaikų, kurie pasiklydo miške beieškodami vieno iš vertingiausių jų bendruomenės dalykų puikaus širmo žirgo. Pagalbos jie sulaukė iš seno atsiskyrėlio čigono, kuris išmokė juos dainuoti senas liaudies dainas, prišaukiančias paklydusį žirgą. Pirmąją pjesę mišri programos dalyvių grupė pastatė tikroje scenoje, ir jos teatrinė premjera įvyko 1995 m. gegužės 26 d. Novo Mesto. Drama sulaukė didžiulio pasisekimo tiek šalies, tiek tarptautiniu mastu: buvo parodyta per 40 vaidinimų įvairiose Slovėnijos, Italijos, Austrijos ir kt. scenose.

- *Poveikis vietos savanoriams.* Iš pat pradžių visos programos buvo suvoktos kaip nesiekiančios pelno, joms vadovauti turėjo vietiniai vadovai. Todėl buvo sutelkta daugybė savanoriškų vietinių ir šalies organizacijų, kurios svariai prisidėjo prie šio neįprastai naujoviško visuomenės ugdymo projekto. Pavyzdžiui, Slovėnijoje projektas paskatino kurti gana unikalias vietos savanorių organizacijas, vadinamas „Lastovke“ (*Kregždutės*), kurios pritraukia visus dalyvius, nesvarbu, koks jų amžius, lytis, etniniai skirtumai ar dabartinė gyvenamoji vieta (Barath, 2000).
- *Poveikis bibliotekų darbui.* Kroatijoje šio projekto poveikis ryškiausiai matyti iš visos viešųjų bibliotekų institucinės sistemos pertvarkymo (pavyzdžių pasikeitimo): čia nuo paprastų kasdienių paslaugų teikimo pereinama prie visuomeninės veiklos. Šis konkretus projektas padėjo didelei daliai vietos bibliotekų tapti centrinėmis institucijomis, kur laisvalaikio kūrybiškai bendraujama su vaikais, jaunuoliais ir jų mokytojais. Ištisius metus jose veikia vaikų meno darbų parodos. Jos yra *improvizuotų* spektaklių, rečitalių ir muzikos koncertų, atliekamų vaikų ir skirtų vaikams, vieta, o svarbiausia – saugi žaidimų vieta.

Diskusija

Plačios, į visuomenės sveikatą orientuotos *meno terapijos* programos labai reikalingos padedant vaikams kūrybiškai ir prasmingai išgyventi žiaurumą, karinius konfliktus bei su tuo susijusį etninį priešišumą. Į šį kvietimą per pastaruosius dešimt metų atsiliepė daugybė puikių mentalinės sveikatos srities profesionalų ir traumų psichologijos specialistų (McIntyre, Krippner, 2000).

Pačia plačiausia prasme kūrybinė terapija (Warren, 1993) ir konkretūs biblioterapijos metodai verti specialaus dėmesio tiek teoriniu, tiek praktiniu požiūriu. Pirma, istorijų pasakojimas ir įvairios istorijos aiškiai priklauso vienai seniausių mūsų gyvenime kūrybinei veiklai. Geri kūriniai, kaip ir sapnai, kupini simbolinių vaizdinių ir padeda mus užčiuopti, išryškinti bei valdyti asmeninius išgyvenimus ir nesąmoningas tiesas. Antra, biblioterapija tai vienintelis psichologijos įrankis, skatinąs skaityti. Ji taip pat padeda nustatyti problemas ir jas spręsti bendroje kultūrinės patirties terpėje (Halasz, 1983). Pagaliau biblioterapija – tai ypač galinga priemonė, skatinanti bendrauti įvairių kultūrų asmenis ir grupes, patiriančias tas pačias traumas, bet negalinčias reikštis tiesiogiai, „savais žodžiais“, kūrybiškai ir prasmingai (Hasz, 1995).

Šiame straipsnyje buvo apibūdintos keturios plataus masto meno terapijos programos. Šių ir visų kitų panašių programų svarba vertintina pagal penkis kriterijus: a) originalumą ir lankstumą, b) priimtinumą, c) pritaikomumą ir kopijavimą, d) veiksmingumą, e) produktyvumą.

Jei kalbėtume apie naujoviškumą, tai, norint vykdyti pirmąsias mūsų eksperimentines programas, reikėjo fundamentalių visos pradinio mokymo sistemos

pokyčių bei daugiau vietos skirti meninei ir literatūrinei vaikų veiklai tiek mokykloje, tiek ir visuomenėje. Kai paaiškėjo, kad toks tikslas ne visai priimtinas, programa buvo iš esmės pakeista. Vietoj vietinių valstybinių mokyklų buvo pasirinktos viešosios bibliotekos, kurios ir tapo meno terapijos intervencijos ir bendravimo su visų amžiaus grupių vaikais pritaikymo vieta.

Šiuo metu pagrindiniai Kroatijos bibliotekos tikslai ir metodai populiarūs tiek tarp bibliotekininkų, tiek tarp mokytojų.

Kiek tai susiję su mūsų pastangų veiksmingumu, esame ramūs ir dėl kiekybinių, ir dėl kokybinių vertinimo balų, kuriuos gavo mūsų pavyzdinės programos. Labai reikia tolesnių tyrimų, kad būtų galima išskirti konkretų biblioterapinio metodo poveikį gydant vaikų traumas, patirtas tiek dėl karo, tiek dėl kitokio žiaurumo prieš vaikus veiksmų (James, 1989).

Išvados ir rekomendacijos

1. Organizuota meno terapijos ir biblioterapijos veikla su vaikais tiek karo metu, tiek jam pasibaigus yra terapiškai naudinga ir socialiai priimtina vaikams bei jų globėjams.
2. Galima sutelkti daug bibliotekų darbuotojų ir per palyginti trumpą laiką juos parengti suirutės metu daugybei nelaimės ištiktų vaikų veiksmingai taikyti kūrybinę terapiją kaip bendravimo, ugdymo ir pagalbos priemonę.
3. Daug dėmesio turi būti skiriama panašias psichologinės pagalbos programas planuojant ir joms vadovaujant, kad būtų išvengta išankstinio jų sumenkinimo tiek vyriausybinio, tiek politinio bei plačiosios visuomenės požiūriu.

Literatūra

Barath, A., Matul, D., Sabljak, L. (1996). *Korak po korak do oporavka: prirucnik za kreativne susrete s djecom u ratnim i poslijeratnim vremenima* (2nd ed.). Zagreb: Tipex d.o.o.

Barath, A., Miharija, Z., Leko, A., Matul V. (Eds.). (1993). *Psiholoska-pedagoska pomoc ucenicima stradalim u ratu: prirucnik*. Zagreb: Ministarstva prosvjete, Zavod za skolsrvo UNICEF Zagreb Office.

Barath, A. (1996). *Lepesrol-lepesre a javulasig: Egy komplex muveszet-trapias program hatekonysaga a haborus es egyeb traumak kezeleseben Horvetorszegban es Szloveniaban*. *Pszichoterapia*, 7(3), 25-33.

Barath, A. (1995, May). *Sazetak iskustava i rezultata psihosocijalnog programa "Korak po korak do oporavka" u Sloveniji 1994-1995*. Novo Mesto. (Unpublished research report).

Barath, A., Stuvland, R. (1994). Projekti UNICEF-a za Republiku Hrvatsku. In N. Sikic, M. Zuzul, I. Fattorini (Eds.), *Stradanje djec u domovinskom ratu* (pp. 247-259). Zagreb: Slap.

Barath, A. (1994). Art therapy outreach for children distressed by war. In J. Bedard (Ed.), *1994 International Creativity and Innovation Conference: Proceedings* (pp. 192-198). Quebec City (Canada): Trans-Sphere.

Barath, A. (2000). *Pomoc djeci i mladezi sa ratnim traumama iz bivse Jugoslavije*. In N. Dimitrijevic (Ed.), *Managing multiethnic communities in the countries of former Yugoslavia* (pp. 355-369). Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative.

Barath, A., Matul, D., Sabljak, L. (1996). *Put u buducnost: treci krug kreativnih susreta s djecom i mladezi s posebnim potrebama*. Zagreb: Knjiznice Grada Zagreba.

- Barath, A., Sabljak, L., Matul, D. (1999). *Korak po korakj do prava djeteta: prirucnik za kreativne susrete s djecim u radionicimama dječjeg odjela narodne knjižnice*. Zagreb: Knjižnice Grada Zagreba - Gradska Knjižnica.
- Borkman, T. J. (1976). Experiential knowledge: A new concept for the analysis of self-help groups. *Social Services Review*, 50, 445-456.
- Brende, J. O. (1991). *A workbook for survivors of war: A twelve-step trauma recovery workbook supplement for group leaders and participants*. Columbus (Ohio): Trauma Recovery Publications.
- Durok I., Milivojevic, S., Poros, B. (Eds.). (1993). *Rat kako to djeca video A haboru gyermekszemmel*. Pecs: Hrvastki institut/ Ifjusagert Egyesulet.
- Halasz, L. (1983). *Az olvasas: nyomozas es felfedezes*. Budapest: Gondolat.
- Hasz, E. (1995). *Irodalomterapia I*. Budapest: Gondolat - Animula.
- James, B. (1989). *Treating traumatized children: New insights and creative interventions*. Lexington (MA): Laxington Books.
- Klingman, A., Koenigsfeld, E., Markman, D. (1987). Art activity with children following disaster: A prevention-oriented crisis intervention modality. *The Arts in Psychotherapy*, 14, 153-166.
- Kuterovec, G. (1993). *Evaluation of UNICEF's psychosocial programme for Croatia: Psychological and educational help to children affected by war*. Zagreb: University of Zagreb, Faculty of Philosophy, Department of Psychology. (Unpublished research report)
- Matul, D. (1993). *Dani nasi razigrani 1992-1993*. Zagreb: Author.
- Matul, D. (1994). *Rastem korak po korak 1993-1994*. Zagreb: Author.
- McIntyre, T. M, Krippner, S. (Eds.). (2000, in press). *The impact of war trauma on civilian populations: An international perspective*. San Francisco (CA).
- Parnes, S. J. (1992). *Visionizing: State-of the-art processes for encouraging innovative excellence*. Buffalo, NY: Creative Education Foundation Press.
- Paynoos, R. S., Nader, K. Post Traumatic Stress Disorder in Children. In: J. Wilson, B. Raphael (Eds.), *International Handbook of Traumatic Stress Syndrome* (pp. 535-549). New York: Plenum Press.
- Pintaric, A. (Ed.). (1992). *Duga moga djetinjstva: literarni i novinarski radovi učenika omovnih skola i srednjih skola Slavonije i Baranje*. Zagreb: Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete, kulture i sporta Republike Hrvatske.
- Ressler, E. M., Tortoricim, J. M., Marcelino, A. (1992). *Children in situations of armed conflict*. New York: UNICEF Publications.
- Riessman, F. (1965). The 'helper' therapy principle. *Social Work*, 10 (3), 27-32.
- Stringer, E. T. (1996). *Action research: A handbook for practitioners*. London: Sage.
- Stuvland, R., Barath, A., Kuterovec, G. (1994). A habom altal erintett iskolas kom gyermekek: UNICEF programok a volt Jugoszlaviaban. *Szenvedelybetegsegek*, 2(8), 197-205.
- Stuvland, R., Kuterovec, G. (1992). *Screening of children for traumatic experience from war in Croatia*. Zagreb: UNICEF. (Interim research report)

Stuvland, R. (1999, November). *Psychosocial project for children and women affected by violence in Kosovo: Project proposal to UNICEF Prishtina*. Bergen (Norway): Centre for Crisis Psychology. (Unpublished manuscript)

Stuvland, R. (1994). URT Snimak URL. In R. Dapic, M. Sultanovic, S. Jahic (Eds.), *Psihosocijalna pomoc ucenicima i roditeljima u ratu*. Sarajevo: Ministarstvo Obrazovanja Nauke Kulture i Sparta, Pedagoski Zavod Grada Sarajeva/ UNICEF Sarajevo.

UN General Assembly. (1989, November 20). Convention on the Rights of the Child. New York.

Wadeson, H., Durkin, Perach, D. (Eds.). (1989). *Advances in art therapy*. New York: Wiley.

Warren, B. (Ed.). (1993). *Using the creative arts in therapy: A practical introduction* (2nd ed.). London: Routledge.

Arpad Barath - filosofijos mokslų daktarė, dirba Pėčo universiteto (University of Pecs) Humanitarinių mokslų fakulteto Sociologijos ir socialinės politikos katedroje (Vengrija).

Ljiljana Sabljak, tiksliųjų mokslų magistrė, dirba Zagrebo miesto bibliotekos Vaikų skyriuje (Kroatija).